

ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅԱԿԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱԾԽՈՒՄԸ ԵՎ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Մինչև 1916 թ. փետրվարը Կովկասյան բանակի շտաբն արգելում էր արևմտահայ գաղթականների վերադարձը Էրզրում և նրա շրջակայքը¹: Սակայն ոռոսական բանակի կողմից Էրզրումի գրավումից հետո (փետրվարի 2) մահաձգի հայ գաղթականության համար մորից հնարավորություններ ստեղծվեցին հայրենիք վերադառնալու: Հայկական գյուղատնտեսական ընկերության մախագահ Ա. Սահակյանը 1916 թվականի մարտի 19-ի իր զեկուցագրերից մեկում մշտում էր, որ «նրանց (գաղթականների - Ավ. Հ.) ամենաաճգելի ուղարկումը հիշյալ շրջանները (տվյալ դեպքում՝ Էրզրումի շրջանը - Ավ. Հ.) գյուղատնտեսական աշխատանքների համար... թելադրվում էր ամենից առաջ պետական շահերից ելնելով»:

Մինևույն ժամանակ Ա. Սահակյանն ավելացնում էր, որ գաղթականներին գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակից դարձնելով կառավարությունը հնարավորություն կունենար մույն թվականի աշմանը բավականին կրճատել գաղթականների համար կատարվող պետական ծախսումները (տարեկան 30 միլիոն ուրլի)²:

Մինչև 1916 թվականի փետրվարը 215000 հայ ազգաբնակչություն ունեցող Էրզրումի և Բիթլիսի մահաձգներում ջարդվել կամ տեղահան էին արվել հայերի մոտ 98 տոկոսը³: Միայն Էրզրումի գրավման ժամանակ քաղաքի 18000 հայկական բնակչությունից փրկվել էին ընդամենը 16 աղջիկներ, որոնք թաքնվել էին ամերիկյան հյուպատոսարանում⁴:

Աստիճանաբար Էրզրումի մահաձգ էին վերադառնում Կովկասի տարբեր անկյուններում ծվարած Էրզրումցի, ինչպես նաև խարբերդցի, ակնցի և սվազցի գաղ-

¹ Հայաստանի Հանրապետության Պատմության Կենտրոնական Պետական Արխիվ (ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 26, մակ. Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 342:

² Центральный Государственный Исторический Архив республики Грузии /ЦГИА РГР/, ֆ. 520, օп 1. ձ. 40, լ. 42:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 6, թ. 5, մակ. «Армянский вестник», 1917 թ., № 1, մակ. Զ. Կիրակոսյան, Առաքին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 405:

թականներ: 1916 թվականի մայիսին Էրզրումի մահանգում կար 11 հազար բնակիչ, որից 9554-ը թուրքեր էին և եկել էին շրջակայքից, 503-ը հայեր էին՝ Մամախաթունից, Դերջանից, Քոլիի շրջանից և Աշկալայի շրջակայքից, 527-ը տեղաբնիկ գյուղացիներ էին, իսկ 400-ը՝ անտրոպ զբաղվող Էրզրումցի հայեր⁵:

1916 թվականի հուլիսի 6-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը (ԿՀԲԸ) ուղղված իր հեռագրում մույն ընկերության լիազոր Ջամոնը մշտում էր, որ գաղթականության վիճակը Էրզրումում անտանելի էր, որ բացակայում էին ամեն տեսակի անհրաժեշտ պարագաները, չկային ցորեն և անասուններ: Նա խնդրում էր Էրզրում գործուղել բժշկական խումբ և ուղարկել 5 հազար ռուբլի դրամ⁶: Ամտանելի էր քաղաքի սամիտարական վիճակը⁷:

Էրզրումի գրավումից հետո քաղաքում ստեղծվեց հայ գաղթականական կոմիտե, որն, իր իսկ կանոնադրության համաձայն, զբաղվում էր մահանգի համայնական բոլոր գործերով: Այն մպաստում էր գաղթականների տեղափոխությանը և բնակեցմանը, անց էր կացնում մրանց հաշվառում, զբաղվում էր գաղթականների խնամքով, ցույց էր տալիս բժշկական և իրավաբանական օգնություն և բաժանում էր պետական մպաստներ⁸: Կոմիտեի աշխատանքներին գործում մասնակցություն էր ցույց տալիս հայտնի գործիչ բժիշկ Հ. Ջավրիկը⁹:

Էրզրումի տեղական գաղթականական կոմիտեի ջանքերով կառավարությունը հայերի տներից դուրս հանեց ապօրինաբար այնտեղ հաստատված թուրքերին և վերոհիշյալ տները հատկացրեց գաղթականներին: Երբ գաղթականական առաջին քարավանը, բաղկացած 424 հոգուց և 112 որբերից, ժամանեց Էրզրում, կոմիտեի առաջին գործը եղավ անմիջապես մրանց տեղավորել այդ մպատակով առանձնացված տներում և զբաղվել գաղթականների մյութական օժանդակության հարցերով¹⁰:

Գաղթականական կոմիտեի տվյալներով՝ Էրզրումի շրջանի 850 գաղթականներ տեղավորվել էին 31 հայկական գյուղերում, իսկ քաղաքում, օգոստոսի 9-ի տվյալներով, իրենց գրանցումն էին ստացել 750 գաղթականներ, այդ թվում՝ 200 որբեր¹¹: Ջրկված լինելով մյութական միջոցներից, կոմիտեն 1916 թվականի օգոստոսին դադարեց գոյություն ունենալուց, որով փաստորեն փակուղու առջև կանգնեցվեցին գաղթականական գործերն ընդհանրապես¹²: Կողոպտվեցին հայերին պատկանող խանութներում մնացած ապրանքները: Անտերության մատնվեցին ազգային կալվածքները, որոնք կարող էին մահանգի բնակչությանը տարեկան 15-

⁵ Վան - Տոսպ, 1916 թ. մայիսի 22, թիվ 26, մակ.՝ «Հորիզոն», 1916 թ. հուլիսի 31, թիվ 169:

⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 404 (2-րդ մաս), թ. 312:

⁷ Public Record Office of England, FO 371 /70371/2768, file (161096), p. 412.

⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1261, թ. 4, մակ.՝ գ. 421, թ. 56-57:

⁹ ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 37, л. 165.

¹⁰ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 4, թիվ 221:

¹¹ ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1, д. 37, л. 165.

¹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1261, թ. 4:

20 հազար ուրվու եկամուտ տալ: Կասեցվեց կոմիտեի անունով փոխանցված դրամների վճարումը: Առանց կոմիտեի համապատասխան վկայականների Քաղաքների միությունը ժամանակավորապես դադարեցրեց աղքատ գաղթականների նպաստի բաժանումը¹³:

Մի կողմից գաղթականական կոմիտեի վերացումը, մյուս կողմից՝ տիրող ապրանքների թանկությունը (հացի ֆունտը՝ 25 կոպեկ, մի պարկ ալյուրը՝ 60-70 ուրվի) և առաջին անհրաժեշտության առարկաների բացակայությունը շրջանի գաղթականությանը կանգնեցրել էին աղետաբեր հետևանքների առջև: 1916 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Էրզրումի հայ գաղթականական կոմիտեի ատենապետը Հայկական կենտրոնական կոմիտեին ուղղված իր զեկուցագրում նշում էր, որ «Կարճո հայ գաղթականների վիճակը խիստ անմախամների է, կենսամթերքները գնալով թանկանում են, մասնավորապես՝ հացը: Անհրաժեշտ է, որ Կովկասից շուտով որոշ քանակությամբ ալյուր հասցնեք մեզ...»¹⁴:

Նահանգի տարբեր շրջաններում հողի հսկայական տարածություններ ցանված էին ցորենով: Կառավարությունը թույլատրել էր հավաքել դաշտերի բերքը՝ պայմանով, որ բերքի կեսը տրամադրվեր բանակի կարիքների համար: Սակայն գաղթականները բերք հավաքելու համար չունեին անգամ աշխատանքի անհրաժեշտ գործիքներ:

1916 թվականի վերջերին Էրզրում հասան 4000 մոր գաղթականներ, որոնք տառապում էին սովից և զուրկ էին ամեն տեսակի օգնությունից¹⁵: Նոր ժամանող գաղթականների մասին վերևում հիշատակված զեկուցագրում նշվում էր, որ «... Երզրմկայից ու այլ շրջաններից ամեն օր մորամոր գաղթականներ են գալիս՝ գրեթե մերկ, այս առթիվ Հանձնաժողովը Հայոց Եկեղեցուց վերցրած ապրանքները սկսեց բաժանել, բաժանված է մոտ 630 ձեռք զգեստ: Նոր եկող գաղթականների տեղավորման համար դժվարության հանդիպեցինք. սրանից մի քանի շաբաթ առաջ կարգադրություն եղավ, որ այն թուրքերը, որոնք հայերի տներում են բնակվում, դուրս գան: Բնակարանի և սննդի չգոյությունը պատճառ դարձավ հիվանդությունների տարածմանը: Ամեն օր Դերսիմից Երզնկա են գալիս մորամոր գաղթականներ՝ քրդերի առաջնորդությամբ: Այդ փախստականները հետզհետե Կարին են տեղափոխվում...»¹⁶:

Էրզրում-Երզնկայի շրջանում գործում էին նաև գաղթականների հարցով զբաղվող այլ կազմակերպություններ: Այսպես, Համառուսաստանյան քաղաքների միության գաղթականական բաժինը, որը 1916 թվականին գործում էր Կարմիր խաչի դրոշի ներքո, Էրզրում-Երզնկայում կառավարվում էր Սարիղամիշում Կենտրո-

¹³ «Համբավաբեր», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 41:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 47:

¹⁶ «Համբավաբեր», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 41:

նական կոմիտեի կողմից¹⁷: Քաղաքների միության Էրզրումի բաժանմունքը գաղթականներին մատակարարում էր ամեն տեսակի անհրաժեշտ պարագաներ, այդ թվում՝ սննդամթերք, հագուստեղեն և կոշիկեղեն: Բացի դրանից, կենտրոնական գրասենյակը յուրաքանչյուր ամիս գաղթականների համար բաց էր թողնում 30-40 հազար ոտքի¹⁸:

Դրամական նպաստի փոխարեն հիշյալ շրջանի մի շարք վայրերում Մամախաթունում, Բալքուրթում, Մելիկանում, Քոլիում և Էրզրումում գոյություն ունեին նաև այլուրի մատակարարման կետեր, որտեղից օգնություն էին ստանում մոտ 2 հազար կարիքավոր գաղթականներ: Քաղաքների միության Էրզրումի բաժանմունքի տրամադրության տակ գործում էին՝ 40 մահճակալով հիվանդանոց և ամբուլատորիա, որտեղ օրական հաճախում էին 20-30 հիվանդներ, արհեստանոց, որբանոց, որը բացվել էր 1916 թվականի մայիսի 27-ին և ուներ 9-16 տարեկան 45 որբեր, շրջիկ (летучий) շոկատ, որը փնտրում և գտնում էր կորած հայ որբերին և իրավաբանական օգնություն ցույց տալիս գաղթականներին: Իր գործունեության ընթացքում շոկատին հաջողվել էր փրկել 91 կորած երեխաների: Ջոկատը միաժամանակ 8 հազար փութ ցորեն էր բաժանել՝ Տրապիզոնի (4000 փութ) և Էրզրումի շրջաններում (4000 փութ)¹⁹:

Մոսկվայի հայկական կոմիտեի 4-րդ բժշկասանիտարական բաժինը, որը գտնվում էր վերոհիշյալ Կարմիր խաչի համառուսաստանյան ընկերության հովանավորության ներքո, Էրզրումում գործում էր 1916 թվականի մարտից և ղեկավարվում Մոսկվայում գտնվող Կենտրոնական կոմիտեի կողմից²⁰: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի շրջիկ շոկատը նախ և առաջ կազմակերպեց Էրզրումի մահամզի բազմաթիվ գաղթականների և որբերի որոնումը և նրանց տեղափոխումն ու բնակեցումը մահամզի գյուղերում:

Ժամանակակիցների վկայությամբ այն ժամանակ Դերսիմի լեռներում քրդերի մոտ ապաստանել էին շուրջ 5-10 հազար գաղթական հայեր²¹: Դերսիմի 60 հազար քրդերը, հաշվի առնելով ոռոսական բանակի առաջխաղացումը, բարյացակամ վերաբերմունք էին ցույց տալիս հայերի նկատմամբ: Եվ պատահական չէ, որ Երզնկայի գրավումից հետո ազդեցիկ քուրդ բեկերի միջոցով կազմակերպվեց գաղթականների վերադարձը: Այլ էր վիճակը թուրքերով բնակեցված շրջաններում: Թուրքերը չէին ցանկանում վերադարձնել իրենց մոտ պահվող հայերին: Սակայն կազմակերպված որոնողական լայն ցանցի միջոցով շոկատին հաջողվեց հունիսի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը գերությունից ազատել և փրկել 4671 գաղթականների, այդ թվում՝ 4-12 տարեկան 450 որբերի: Դրանցից 1475-ը ժամանակավորապես

¹⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, ֆ. 221, ց. 1, գ. 6, թ. 5:

բնակեցվեցին Երզնկայի շրջակա գյուղերում: Կազմակերպվեց գաղթականների հետևողական փոխադրում Դերջանի (3000 հոգի) և Էրզրումի (2550 հոգի) շրջանները²²:

Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ջոկատը կազմակերպեց դաշտում մնացած հացահատիկի հավաքումը: Այդ նպատակով Դերսիսի լեռներում ապաստանած 1475 գաղթականներ բնակեցվեցին նահանգի անմարդաբնակ գյուղերում՝ տալով նրանց անասուններ և գյուղատնտեսական գործիքներ: Գյուղատնտեսական աշխատանքների շնորհիվ հավաքվեց շուրջ 10000 փութ հացահատիկ²³:

1916 թ. հունիսի 25-ին բացվեց 500 հոգու համար նախատեսված Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ջոկատի սննդատու կետը, որը սեպտեմբերի 18-ին ընդարձակվեց 1200 հոգու համար: Ջոկատը կազմակերպեց մահ օգնություն հագուստով և կոշիկեղենով: Սակայն այդ հարցում մահի վիճակի էր օգնել միայն փոքրահասակ գաղթականներին²⁴: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեն Էրզրումում պահում էր հիվանդանոց, որբանոցներ և դպրոցներ: Մարտին բացված հիվանդանոցն ուներ 50 մահճակալ՝ չնայած որոշ դեպքերում հիվանդների թիվը հասնում էր 100-ի: Միմյև հոկտեմբերի 20-ը հիվանդանոցում ապաքինվել էին 579, իսկ ամբուլատոր բուժում էին ստացել 3409 գաղթականներ: Երթևեկ հիվանդների թիվն ամսական կազմում էր 300-400 հոգի²⁵:

Էրզրումում բացված որբանոցը կրում էր ժամանակավոր տեղավորման բնույթ, որտեղ հավաքելով հայ և քուրդ որբերին՝ հետագայում նրանց տեղափոխում էին Կովկաս: Սեպտեմբերի վերջին որբերի տեղափոխումը դադարեցվեց: Նոր որբանոցներ բացվեցին Էրզրումում և Ջիթոդ գյուղում (1915 թվականի հուլիսի 25), որոնցից երկուսը գտնվում էին Նպաստամատույց ընկերության, իսկ մյուս երկուսը՝ Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի հոգատարության և խնամատարության ներքո: Նպաստամատույց ընկերության որբանոցներում պահվում էին 4-15 տարեկան 72 որբեր, որոնց բժշկական կարիքները հոգում էր Քաղաքների միության հիվանդանոցը: Միմյև հոկտեմբերի 1-ը Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքի խնամակալության տակ էին գտնվում 723 որբեր, որոնցից հետագայում Կովկաս տեղափոխվեցին 395-ը, ծնողներին հանձնվեցին՝ 54-ը, իսկ հիվանդությունից մահացան՝ 37-ը: Այնպես որ, 1916 թ. հոկտեմբերին որբանոցում կային ընդամենը 237 որբեր²⁶: Միմյև 1917 թ. հոկտեմբերը այս երկու որբանոցներում հանգրվանել և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններ էին ուղարկվել մոտ 1050 որբեր²⁷:

²² «Армянский вестник», 1917 г., № 4.

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67, մահ՝ «Հորիզոն», 1916 թ. սեպտեմբերի 25, թիվ 214, մահ՝ «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

²⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, թ. 66-67, մահ՝ «Պահակ», 1917 թ. օգոստոսի 3, թիվ 57, մահ՝ «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

²⁷ «Աշխատանք», 1917 թ. հոկտեմբերի 4, թիվ 43:

Յուրաքանչյուր որբանոց ուներ իր առանձին դպրոցը, որտեղ դասավանդում էին գրաճանաչություն, հայերեն, ռուսերեն, թվաբանություն, իրավագիտություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, կրոն, գեղագրություն, ձեռագործ և այլ առարկաներ:

Բացի որբանոցներին կից գործող դպրոցներից, նպատակահարմար գտնվեց նաև դպրոցներ բացել Էրզրումի շրջանի 4 խոշոր գյուղերում (Օձնիում, Ումուդում, Զիթողում և Չիֆլիկում)՝ 420 աշակերտների համար²⁸: 1916 թ. նոյեմբերի 15-ից դպրոցներ բացվեցին նաև Երզնկայի շրջանի 9 գյուղերում, որտեղ սովորում էին 450 երեխաներ²⁹:

Բացի Քաղաքների միությունից և Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի անմիջական աջակցությունից, գաղթականներին նյութական և դրամական օգնություն էր ցույց տալիս նաև ԿՀԲԸ-ը, որին կից կազմված Կենտրոնական կոմիտեն 1916 թ. հոկտեմբերի վերջերին հնարավորություն ունեցավ Էրզրումում հիմնել պահեստ՝ գաղթականությանը էծան գներով սննդամթերք բաժանելու համար:

Ընդհանրապես Էրզրումի շրջանի գաղթականությանն օգնելու նպատակով դրամական նպաստներ էին ստացվել գաղթականության գլխավոր լիազոր Թամաշևից (1917 թ. մարտի 14-ին՝ 17090 ռ.), գաղթականությանը նպաստող Ընկերությունների միությունից (60000 ռ.), գեներալ-կոմսարից՝ (1917 թ. օգոստոսի 30-ին՝ 35000 ռ.) լծկանների համար, 1917 թ. սեպտեմբերի 5-ին՝ 35000 ռ., 1917 թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ 150000 ռ.՝ սերմացուի համար), պատերազմից վնասված Հայ գյուղատնտեսության վերականգնման կոմիտեից (1915 թ.՝ 47610 ռ., 1916 թ.՝ 39939 ռ., 1917 թ.՝ 1500 ռ.), հայ մեծահարուստ Լ. Մանթաշյանից (30000 ռ.՝ կոռպերատիվների համար) և նախկին փոխարքայի դիվանից (350000 ռ.՝ պարենավորման գործի համար)³⁰:

Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում գաղթականների հոգևոր-կրոնական պահանջմունքների բավարարմանը և եկեղեցական գույքի պահպանմանը:

1916 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, պայմանավորված մերքին տեղաշարժով, Էրզրումի շրջանի գաղթականության թիվը պակասեց՝ հասնելով 7000-ի: Նրանցից 2000-ը տեղավորված էին Էրզրումում, իսկ 5000-ը՝ շրջանի գյուղերում³¹:

1916 թ. դեկտեմբերին Էրզրումի ամբողջ նահանգն ուներ մոտավորապես 29-30 հազար գաղթականներ, որոնք տեղաբաշխված էին հետևյալ շրջաններում. Էրզրում քաղաքում՝ 1900-2000 հոգի, Էրզրումի շրջանի 24 գյուղերում՝ 2000 հոգի, Բասենի շրջանի 33 գյուղերում՝ 13000 հոգի, Բաբերդ քաղաքում և շրջակա գյուղերում՝ 700 հոգի, Դերջանի շրջանում՝ 2500 հոգի, Երզնկա քաղաքում և շրջակա մի քանի

²⁸ «Армянский вестник», 1917 г., № 1.

²⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 4, ք. 66-67:

³⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 13, ք. 107:

³¹ Նույն տեղում, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, ք. 42, նաև՝ «Армяне и война», 1917 г., январь-февраль, № 12.

գյուղերում 1500 հոգի, Քղիում 400 հոգի, Խնուս քաղաքում և շրջակա գյուղերում 7000 հոգի³²:

1917 թ. հուլիսի 1-ին Էրզրումի գաղթականների թիվը հասավ 2430-ի³³: 1917 թ. գաղթականության թվաքանակի մեծացումը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ ռուսական բանակի մահաճիւղից հետո, սննդամթերքի բացակայության և ուրիշ այլ պատճառների հետևանքով, գաղթական բնակչությունը գյուղական վայրերից տեղափոխվեց շրջանի խոշոր կենտրոնները, որի հետևանքով Էրզրումի և մյուս շրջակայքի գաղթականության թիվը գնալով մեծացավ:

Ռուսական բանակի կողմից Երզնկայի գրավման մախոթյակին շրջանի հայ գաղթականությունն ապաստանել էր ռազմաճակատի սահմանամերձ բնակավայրերում, ինչպես նաև Դերսիմում տեղացի քրդերի մոտ: 1916 թ. հուլիսի 12-ին, ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից անմիջապես հետո հայ գաղթականությունը հանգրվանեց Երզնկայի շրջակա գյուղերում: Օրական Երզնկա էին ժամանում 40-50 գաղթականներ, որոնք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած հայեր էին: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում կանայք և երեխաները:

Ռուսական բանակի առաջին կորպուսի հրամանատար Կալիտինի վկայությամբ, իր կորպուսի շրջանում, բացի հայերից, այլ ազգությունների գաղթականներ չկային³⁴: Բուն քաղաքի և դաշտի մեջ գտնվող 31 հայաբնակ գյուղերի 15000 բնակչությունից հայերն էին վերադարձան 1500 հոգի՝ Դերսիմից (ընդ որում, 1200 հոգի ապաստան էին գտել Երզնկայի շրջակայքի և Դեջանի հովտի հայկական գյուղերում), 850 հոգի՝ Էրզրումի շրջանից, և 250 հոգի՝ Բաթումից³⁵: Երզնկայի շրջանից ամբողջությամբ փրկվել էին հիմնականում Ագրակ և Կեզլիճե գյուղերի բնակիչները, թերևս այն միակ պատճառով, որ հիշյալ գյուղերը ավելի մոտ էին գտնվում Տավրոսյան լեռնաշղթային, իսկ մնացած 29 գյուղերի բնակիչներից ազատվել էին առանձին անհատներ³⁶:

Երզնկա քաղաքը բաժանվում էր երկու մասի. արևելյան մասում հաստատվել էին թուրքերը, իսկ արևմտյանում՝ հայերը, շուրջ 1500 տուն³⁷: Հայկական տարածքը մեծ մասամբ ավերված էր: Փրկվել էին միայն այն շինությունները (անհատական և ազգապատկան), որոնք հայերի տեղահանությունից հետո գրավվել էին թուրքերի կողմից՝ ծառայելու համար հասարակական մպատակներին:

Հայկական առաջին հրաձգային զումարտակի հրամանատար Բեժանբեկի մահաճեռությամբ Երզնկայում կազմվեց գաղթականական կոմիտե, որը գաղթականներին ցույց էր տալիս պարենային և ֆինանսական օժանդակություն³⁸: Երզն-

³² Նույն տեղում, ֆ. 28, ց. 1, գ. 536, թ. 9:

³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 3, թ. 71:

³⁴ Նույն տեղում, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 18:

³⁵ «Համբավաբեր», 1916 թ. օգոստոսի 21, № 34, նաև՝ հոկտեմբերի 4, № 221:

³⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 18:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 14:

կայի գրավումից անմիջապես հետո, քաղաքում հաստատվեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի տեղական բաժանմունքը, որը բաժանում էր հաց և կերակրում շրջանի 1000-ից ավելի կարոտյալներից միայն 250 հոգու: Երզնկայում, ի տարբերություն գաղթականական մյուս շրջանների, առաջին անհրաժեշտության առարկաների պակաս չէր զգացվում³⁹, սակայն տիրում էր սննդամթերքների թանկություն⁴⁰:

Համապատասխան միջոցներ ձեռնարկվեցին գերության մեջ գտնվող հայ գաղթականներին փրկելու ուղղությամբ: Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի կազմակերպած խուզարկու խմբերի շնորհիվ թուրքական և քրդական գերությունից ազատվեցին շուրջ 200 հայ կանայք, աղջիկներ և երեխաներ:

1916 թ. հուլիսի 25-ին Երզնկա ժամանեց Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչ ղեկավար Ասրիկը, որը գործող գաղթականական կոմիտեին հատկացրեց 1600 ռ. դրամ⁴¹: Մինևույն ժամանակ, Ասրիկը միջնորդեց ռուսական բանակի առաջին կորպուսի հրամանատարին՝ թույլ տալու համար Երզնկա եկող գաղթականներին վերաբնակեցնել շրջակայքի դատարկված հայկական գյուղերում՝ բերքը հավաքելու և այն ռազմական իշխանությունների հետ կիսելու նպատակով: Շնորհիվ այս միջնորդության, 1916 թ. օգոստոսի 12-ից շրջանի 7 գյուղերում (Ագրակ, Գյուլջա, Էրկան, Մուլագյուղ, Գեղեմցիկ, Ուրում-Ակրակ և Մեզուցիխ) տեղավորվեցին 1200 գաղթականներ: Բացի դրանից, Երզնկա ուղարկվեցին մահ կանանց և երեխաների գաղթականական երեք խմբեր՝ բաղկացած համապատասխանաբար 292, 125, 700 հոգուց⁴²:

1916 թ. հուլիսի 30-ի տվյալներով, Երզնկայում կային շուրջ 2500 գաղթականներ⁴³: 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին վերջիններիս թիվը, տեղացիների հետ միասին, կազմում էր 3000-3500 հոգի:

Գաղթականության շահերից ելնելով և վերջիններիս անվտանգությունն ապահովելու նպատակով 1917 թ. մայիսին ստեղծվեց Երզնկայի շրջանի «Եփրատ» գաղթականական կոմիտեն, որը բաղկացած էր 130 անդամներից: Կոմիտեի նպատակն էր ստեղծել մի այնպիսի կազմակերպություն, որը հավանական որևէ մահացի դեպքում կարողանար ժողովրդին անվտանգ փոխադրել ռուսական տարածք: Թշնամու հարձակմանը դիմակայելու նպատակով, կոմիտեն (անկուսակցական հողի վրա) ստեղծեց «Վտանգի պատմեշ» խմբակցությունը: 1917 թ. ստեղծվեց մահ Երզնկացիների միությունը, որի նպատակն էր բարոյական և մշակութային օգնություն հասցնել վերապրող երզնկացիներին:

Էրզրումի գրավումից հետո Բասենի շրջանի գաղթականները, որոնք ճակատագրի բերումով ապաստանել էին Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում, հնարավոր-

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ «Գաղափար», 1916 թ. հոկտեմբերի 9, թիվ 82:

⁴¹ «Հորիզոն», 1916 թ. հոկտեմբերի 28, թիվ 241:

⁴² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 15:

⁴³ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. օգոստոսի 21, թիվ 39:

րություն ստացան վերադառնալ իրենց հայրենի գյուղերը: Սակայն սկզբնական շրջանում ռուսական զինվորական իշխանություններն արգելակում էին նրանց վերադարձը: 1916 թ. մարտի վերջին սկսված ներգաղթի հետևանքով իրենց բնակության մասին վայրերը վերադարձան Կաղզվանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Լոռիում, Բորչալուի և այլ շրջաններում, ինչպես նաև հարևան 20 քրդաբնակ գյուղերում ապաստանած 5000 բասենցի գաղթականներ⁴⁴:

Բասենում բնակություն հաստատեցին նաև այն գաղթականները, որոնք տարբեր ժամանակներում խուսափելով թուրքական պետության դաժան քաղաքականությունից, անցել էին սահմանը և դաժել ռուսահայտակ: Գաղթականների մի մասը տեղավորվեց իրենց մասին գյուղերում, իսկ մյուս մասը՝ համգրվանեց Բասենի քրդական և թուրքական շրջաններում:

1916 թ. գարնանը Բասենի շրջանում կար 80 գյուղ՝ մոտ 12 հազար բնակչությամբ, որից մոտ 3 հազարը (17-50 տարեկան) տղամարդիկ էին, 3 հազարը՝ կանայք, իսկ 6 հազարը՝ երկսեռ երեխաներ⁴⁵: Եթե հաշվենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած էր մոտ 6 շնչից, ապա պարզ կդառնա, որ Բասենի շրջանում կային 2000 տուն գաղթականներ, որոնք տեղաբաշխված էին Բասենի հետևյալ շրջաններում. Ղարաքիլիսիի 3 գյուղերում՝ 176 ընտանիք, այն է՝ 1760 հոգի, Արփաչայիի 10 գյուղերում՝ 158 ընտանիք, այն է՝ 1580 հոգի, Ալիջակրակի 10 գյուղերում՝ 270 ընտանիք, այն է՝ 2700 հոգի, Օմրակումի 21 գյուղերում՝ 425 ընտանիք, այն է՝ 4250 հոգի, Քյոփրի-Քյոյի 7 գյուղերում՝ 100 ընտանիք, այն է՝ 1000 հոգի: Ընդամենը՝ 11290 հոգի⁴⁶: Գաղթականական բնակչության գերակշռող մասը բաղկացած էր կանանցից, երեխաներից և ծերերից: Աշխատունակ տղամարդիկ կազմում էին գաղթականների մոտ 10 տոկոսը⁴⁷:

Բնակություն վերահաստատելուց հետո, ազգաբնակչությունը ձեռնամուխ եղավ երկրագործական աշխատանքների վերսկսմանը՝ հավատացած լինելով, որ իրենց գոյատևումը պայմանավորված էր հենց դրանով: Բարեբախտաբար շրջանի գաղթականությունն ուներ բավարար չափով անասուններ, որով հնարավորություն ստեղծվեց երկրագործական աշխատանքներ կատարել առանց դրսի օգնության: Սակայն ցանքատարածությունների մշակմամբ զբաղվում էր բնակչության միայն

⁴⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 5, նակ՝ «Համբավաբեր», 1916 թ. ապրիլի 10, թիվ 16:

⁴⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 5, նակ՝ ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 54, նակ՝ ֆ. 57, ց. 1, գ. 124, թ. 2, նակ՝ «Армяне и война», 1916 г. июль, № 5.

⁴⁶ ЦГИА РГр, ф. 520, оп. 1. д. 26, л. 47, նակ՝ Доклад женщины врача Р. Я. Вольфсон о положении беженцев в Пассинской долине и в окрестностях Эрзерума /Доложено в заседании Главного Кавказского Комитета Всероссийского Союза Городов 19 апреля 1916/ Б. м. 1916. стр. 1.

⁴⁷ Նույն տեղում, նակ՝ Կ. Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայ գաղթականությունը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Բոստոն, 1927, էջ 59:

80 տոկոսը, որովհետև մնացած 20 տոկոսը՝ չքավորներ էին, որոնք զուրկ էին աշխատողներից և լծկաններից⁴⁸:

1915-1916 թթ. ձմռանը գյուղատնտեսական ընկերությունը խոստացել էր Բասեն ուղարկել սերմացու, լծկաններ, երկրագործական գործիքներ և նույնիսկ հրահանգիչներ: Սակայն խոստումները չիրականացան⁴⁹: Եղբայրական օգնության կոմիտեի աջակցությամբ (այն հատկացրել էր 15000 ռ.) սերմացու գնեցին ռուսական Բասենի հայկական գյուղերից՝ ցորենի փութը՝ 5-6 ռ., իսկ զարիինը՝ 2-2,50 ռ. չափով: Քանի որ գաղթականությունը Բասեն եկավ 1916 թ. զարմանը, հետևաբար աշնանացան չլինելու պատճառով զարմանը ցանեցին շատ քիչ, միջին թվով՝ յուրաքանչյուր շնչին մեկ փութ, ընդամենը՝ 10000 փութ ցորեն և զարի: Բայց, դժբախտաբար, բերքը չուվեց ցանկալի արդյունք՝ սերմացուի հիմ լինելու (շատերը օգտագործեցին նախորդ տարվա Ալաշկերտից բերված հիմ ցորենը) և ուշ ցանելու պատճառով⁵⁰:

Մի կողմից գյուղատնտեսության անմխիթար վիճակը, մյուս կողմից էլ՝ գաղթականական գործերով զբաղվող ազգային հիմնարկների անտարբեր վերաբերմունքը, հնարավորություն չէին տալիս շրջանը փրկել տնտեսական քայքայումից: Միակ կազմակերպությունը, որ նվազագույն չափով քիչ թե շատ բժշկական և պարենային օգնություն էր ցույց տալիս Բասենի գաղթականներին, դա Քաղաքների միության Բասենի մասնաճյուղն էր⁵¹:

Պարենային օգնություն էր ցույց տրվում, սակայն, միայն երկու շրջանների՝ Ղարաքիլիսիի և Ալիջակրակի շուրջ 29-30 գյուղերի գաղթականներին, քանի որ հատկացված ալյուրն անբավարար էր ամբողջ Բասենի զավառի գաղթականության կարիքները հոգալու համար: Բացի դրանից, Քաղաքների միության տեղական մասնաճյուղը ալյուր էր բաժանում նաև ծայրահեղ կարիքավորներին՝ զլխավորապես այրի կանանց, որք երեխաներին և անաշխատունակ ծերերին: Մնացած մթերքները բաժանվում էին շրջանի միայն աշխատանքի անընդունակ բնակիչներին՝ համաձայն նախապես կատարված հաշվարկի (ընտանիքի ամեն մի անդամին տրվում էր 2 ֆունտ շաքար, 1 ֆունտ բրինձ, 1/2-ական ֆունտ լոբի, սիսեռ, կրուպա և 1/4 ֆունտ թել⁵²): Թուրաքանչյուր գաղթական ստանում էր 92 կոպեկի արժողության բնամթերք՝ հասանելիք 4 ռ. 50 կոպեկի փոխարեն:

Անկանոն էր պետական նպաստի բաշխումը, որն օգնության մի կիսամիջոց էր և ոչ թե իսկական օգնություն: 1916 թ. ապրիլին գաղթականներն իբրև միանվագ գումար ստացան հումվար, փետրվար և մարտ ամիսների նպաստները, որից հետո նրանք այլևս կանոնավոր կերպով պետական նպաստ չստացան⁵³:

⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 123, թ. 45:

⁴⁹ Նույն տեղում ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 11:

⁵⁰ Նույն տեղում ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 2:

⁵¹ Նույն տեղում ֆ. 32, ց. 1, գ. 14, թ. 26 և 27:

⁵² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 4, մաս՝ «Հորիզոն» 1916 թ. հուլիսի 26, թիվ 164:

⁵³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 424, թ. 2:

Սննդի պակասությունը և հագուստեղենի բացակայությունը պատճառ էին դառնում բազմաթիվ վարակիչ հիվանդությունների տարածմանը: Չնայած 1916 թ. ապրիլին որոշվեց Բասենի զավառում բացել հիվանդանոցներ և սննդատու կայաններ, բայց իրականում գործում էր միայն մեկ հիվանդանոց՝ Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը թեև բացվել էր, բայց չէր գործում բժշկական անձնակազմի բացակայության պատճառով⁵⁴:

Օրջանի բնակչությանը ցանկալի օգնություն ցույց տալու համար, չունենալով համապատասխան նյութական և դրամական միջոցներ, Բասենի Քաղաքացիական մարմինը չկարողացավ նույնիսկ հարկ եղած ընդունելություն կազմակերպել Մուշից եկած գաղթականների համար, որոնց պատասպարելը ծանրացավ հայ ազգաբնակչության վրա⁵⁵:

(Ծարունակելի)

⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 3:

⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 5-6: